

УДК 811.161.2:81'373.2

СИМВОЛІЗАЦІЯ ОНІМНОГО ПРОСТОРУ

Торчинський М.М.

У статті аналізується явище символізації на рівні онімної лексики. Засвідчено, що символізація найбільше поширена серед антропонімів, міфонімів і топонімів, менше – серед космонімів та ідеонімів, епізодично – серед прагматонімів та ідеонімів. Серед власних назв, як і в цілому у мові, розмежовуються міжнародні, національні та оказіональні символи.

Ключові слова: символ, власна назва, символізація онімів, міжнародні, національні та оказіональні символи

В статье анализируется сущность символизации на уровне онимной лексики. Засвидетельствовано, что символизация наиболее распространена среди антропонимов и топонимов, меньше – среди космонимов и идеонимов, эпизодически – среди прагматонимов и эргонимов. Среди имен собственных, как и в целом в языке, разграничиваются межнациональные, национальные и окказиональные символы.

Ключевые слова: символ, имя собственное, символизация, оним, межнациональные, национальные и окказиональные символы.

In the article is analysed the phenomenon of symbolizing at level of onyms vocabulary. It is witnessed that symbolism is most widespread among antroponyms, mifonyms and toponyms, less – among kosmonyms and ideonyms, episodically – among pragmatonyms and ideonyms. Among the proper names, as well as on the whole in a language, international, national and occasional characters are differentiated, occasional.

Key words: character, name own, symbolizing onyms, international, national and occasional characters.

Розрізнення таких взаємозв'язаних понять, як концепт та символ, і сьогодні у науковців викликає певні складнощі та неоднозначні тлумачення: “з погляду когнітивної лінгвістики символи – це пасивні концепти, а концепти – це активні символи” [1, с. 70]. В енциклопедії “Українська мова” символ кваліфікується як “багатозначний предметний образ, який об'єднує між собою різні плани художнього відтворення дійсності на основі їх суттєвої спільності, спорідненості” [2, с. 582]. Інші визначення теж переважно ґрунтуються на образності, умовності та узагальненій сутності символічного явища: *символ* – “умовне позначення якогось предмета, поняття або явища” [3, IX, с. 174]; “знак, зв'язок (пов'язаність) якого з даним референтом є мотивованим” [4, с. 404]; “багатозначний предметний образ, що об'єднує різні плани відтвореної художником дійсності на основі їхньої суттєвої спільності” [5, с. 263]; не “умовне позначення якогось предмета”, а виразник “певної абстракції, загальної ідеї” [6, с. 225]; “абстрактна характеристика того, як репрезентована інформація розумові людини ... Складниками розуму є, таким чином, не

лише репрезентації (символи), але й процедури їх використання” [7, с. 156]; *символічний простір* – поєднання внутрішнього і зовнішнього, фонологічного та семантичного простору як двох різних граней когнітивної організації [див.: 8, с. 116], він “охоплює всю ту інформацію, якою володіє і якою оперує, яку переробляє розум людини” [1, с. 64]. “Отже, можемо зробити висновок: у ментальному лексиконі людини інформація репрезентована у вигляді концептів, що досить швидко стають символами, які в сукупності утворюють символічний простір інтелекту і розташовуються в ньому на парадигматичних засадах” [1, с. 70].

Значення символів для народу в цілому і його мови зокрема відзначалося багатьма дослідниками. Так, В.І.Кононенко підкреслював, що “у системі образно-метафоричних мовних засобів, побудованих на національно-культурній традиції, значне місце відводиться серіям словесних символів, що своїм концептуальним змістом відбивають різноманітні сторони народного життя, особливості національного бачення дійсності, образного осмислення “картини світу” [6, с. 3]. “Звернення до

символізації як до тропа – це звернення до живого джерела, що дозволяє оновити виразні можливості мови” [2, с. 582]. Особливо вагомим значення символи мають у художньому мовленні, яке широко використовує їх як художній засіб, що характеризується смисловою місткістю, глибиною змісту й емоційністю [див.: 9, с. 19].

Метою нашого дослідження є з’ясування особливостей побутування онімної лексики як символів, зокрема на рівні узагальнення та певних класифікаційних засад, що недостатньо відбито в українському мовознавстві.

На розвиток символічного значення та виникнення конотацій впливає низка факторів, таких як тип онімної основи, характер джерела, рівень обізнаності мовців із пропріативом та його денотатом, частотність уживання власної назви, симпатія або антипатія народу до неї, фонетичний фактор, етимологія оніма, його національна належність, структурно-організаційні можливості пропріальної одиниці, традиції, звичаї, зміни світогляду, вплив політичних, історичних, економічних подій, прагнення до експресії [див.: 10, с. 46]. Звичайно, у процесі конотації та символізації визначальну роль відіграє семантика онімної основи.

Чимало дослідників намагалося виконати поділ на певні групи символів, близьких за значенням. Так, В.І.Кононенко зауважував, що “символи існують не ізольовано; вони утворюють групи, символічні композиції, що можуть розгортатися у часі і просторі ... Розміщуються у певному порядку, символи пов’язуються між собою, частково доповнюючи один одного” [6, с. 25]. На думку дослідника, розмежування різновидів символів (на кшталт: універсальні, специфічні, випадкові, міфологічні, первісні, традиційні, архетипні, колективні, індивідуальні, релігійні, ліричні тощо [див.: 11, с. 3]) є недоцільним; “більш виправданою в лінгвістичному плані є, очевидно, таксономія, побудована на тематичному принципі” [6, с. 26]. Учений пропонує і свою градацію символів, виокремлюючи архетипні слова-символи, словесні символи-міфологеми, біблійні, космогонічні, рослинні, орнітологічні, антропологічні та інші слова-символи [див.: 6, с. 260]. За рівнем відомості (поширення, побутування) символи можуть бути поділені на колективні, обмежені у функціонуванні та індивідуальні символи, що свідчить про можливість різного ступеня символізації, зумовленого закріпленістю образно-символічного значення у загальнонародному вживанні, ширшою чи вузкою сферами його використання, психолінгвістичними чинниками тощо [див.: 6, с. 36].

О.В.Суперанська теж стверджує, що “один із проявів зв’язку назви з етнографією – виникнення імен-національних символів” [12, с. 235].

“В основі символізації багатьох назв лежить давній анімїзм (оживлення), анімїзм (одухотворення) й антропоморфізм (олюднення)” [6, с. 25], оскільки прадавня “людина вірила, що все кругом неї живе: почуває, розуміє, має свої бажання, бореться за своє існування, як усяка жива істота” [13, с. 13–14]. Саме тому “символічна семантика характерна для міфотворчості” [2, с. 582].

Крім міфонімів, символічного забарвлення можуть набувати й інші класи власних назв,

трансформація яких у символи ґрунтується насамперед на тому, що оніми наділені багатими конотаціями і несуть на собі знак певних реальних чи вигаданих (у художньому або міфологічному тексті) подій чи взаємозв’язків реалій [див.: 9, с. 63].

Як зазначає І.В.Хлистун, символами стають поетоніми із широковідомих творів. Набувають символічного значення також назви об’єктів, географічно, хронологічно чи соціально зорієнтованих. Це можуть бути оніми всіх розрядів (антропоніми, топоніми, ідеоніми, хрематоніми, астроніми тощо) [див.: 14, с. 120].

М.І.Івасюта, дотримуючись тематичного принципу класифікації символів, де їх тлумачення включає не лише лінгвістичну, а й культурологічну, фольклористичну та історичну інтерпретації, виділила 12 груп назв-символів, серед яких оніми активно фіксуються у п’яти: як символічне втілення слів-архетипів (*Дунай*), релігійних слів-символів (*Бог*), символів-міфологем (*Венера, Лада*), космогонічних понять (*Місяць, Сонце*) та антропологічних слів-символів (*Іван, Герон*) [див.: 15, с. 7–11].

В.І.Кононенко, аналізуючи потенційні можливості щодо символізації пропріальної одиниці, насамперед виокремлює власні особові назви, зокрема імена: “За народною традицією, *Стецько* – то дурний, *Солопій, Солоха* – неспритні, *Галка, Феська* – недоумкуваті. Для негативної характеристики особи вживаються власні імена *Охрім, Хомка, Химка, Хівря, Пилип*” [6, с. 168]. Всього як символи кваліфіковано 19 власних назв, серед яких 11 антропонімів, 7 теонімів (як язичницьких: *Лада*, так і християнських: *Діва Марія*) і один гідронім (*Дніпро*) [див.: 6, с. 261–265], що, звичайно, свідчить про певну недооцінку пропріальної лексики як складника української символіки. Можливо, сюди можна віднести й апелјативоніми, на кшталт образу Матері-Зорі, який “з давніх часів глибоко пошановувався в українців” [6, с. 164].

О.Ю.Карпенко, систематизуючи онімічні розряди в ситуації асоціативного експерименту і за обсягом символічних та образних асоціатів, встановила, що найчастіше переосмислені асоціати з’являються серед теонімів, причому тут досить часто спостерігається семантична інверсія: не асоціати символізують стимул, а навпаки, стимул займає позицію символу до асоціата (на кшталт *Юпітера* як стимулу, що став символом *сили, війни, міці*, або *Афродіти* як стимулу-символу *любові, кохання, мрії*). На другому місці – топоніми, причому ступінь символізації власних географічних назв залежить не від їхніх розмірів, а від близькості, зрідненості. Значено менше образних елементів серед асоціатів, що стосуються антропонімів. Це дуже примітна риса саме асоціативних полів антропонімів, бо в тексті, не в ситуації асоціативного експерименту, власні наймення людей стають тропами чи символами досить легко. Четверте місце у цій ієрархії посідають хрононіми (асоціати з елементами образності чи символічності у цьому онімічному розряді з’являються, хоч і рідко: *Берестечко – зрада* (зрада кримського хана Гірея призвела до поразки військ Богдана Хмельницького), *козаки, Україна, Крути – патріоти, подвиг, Україна, Бородіно – перемога, захист, кров; Сталінград – перемога, мужність, герої*,

Ватерлоо – крах, честь). Ще менше асоціатів, що можуть претендувати на образність, засвідчено у зоонімів [див.: 1, с. 346–347].

Щодо останнього класу онімів слід зазначити, що відсутність зоонімів-символів компенсується активним використанням у цій ролі зоолексем: *вовк* як символ кровожерливості, *лисиця* – хитрощів, *заєць* – боягузтва, *ведмідь* – сили, неповороткості, *віл* – терпеливості, *вівця* – покірливості, *теля* – наївності тощо. Саме на основі традиційних поглядів на тварин як уособлення людських якостей і властивостей розвинулися символічні значення слів – назв тварин, як правило, досить широкого семантичного набору [6, с. 148]. Символізація, як бачимо, тісно пов'язана із процесом метафоризації, що, у свою чергу, ґрунтується на певних асоціаціях [16, с. 138], проте образність символу значно багатша від метафоричної, оскільки “не має самодостатнього значення, а свідчить про щось інше, що субстанційно не має нічого спільного з тим безпосереднім образом, який входить у склад метафори” [17, с. 439].

Підставою для виникнення символічного значення у слові є насамперед фонові знання, мовні пресупозиції. оскільки “категорія символу виявляє свій зміст і наповнення завдяки активній дії багатьох власне мовних і головне – позамовних (національних, культурних, соціальних, релігійних та інших) чинників, що визначають його розуміння всіма членами даного соціуму” [6, с. 4]. Безумовно, між символікою і національно-мовною картиною світу існують тісні взаємозв'язки, і це характерно для усіх різновидів символів. Мається на увазі, що й архетипні символи, які виражають значення, спільні для великої частини людності, і отримують властиві їм риси через подібність природи і психіки людини, все-таки орієнтовані на певну спільноту.

Таким чином, оскільки семантика символу залежить від умов його вжитку (національно-культурних, суспільних тощо), то символи української мови можуть бути поділені на дві групи – національні й міжнаціональні (така градація виконана І.В.Хлистуном [див.: 14, с. 120–126] – на матеріалі онімної лексики, яка побутує у поетичному мовленні, проте наведена типологія пропріативів-символів може бути застосована і для їх характеристики в інших сферах мовлення).

До **національних** (значущих для української історії і культури) віднесено **універсальні** власні назви, зміст яких майже не змінюється з часом (*Шевченко, Дніпро, Київ*, які постійно пов'язані з поняттями “українська історія”, “національна ідея” тощо). Крім них, національно-символічних значень можуть набувати інші поетоніми: а) **антропоніми** – імена видатних українських історичних діячів, що зробили значний внесок у розвиток України (*Ярослав Мудрий, Сагайдачний, Мазепа, Довбуш* та ін.); б) **топоніми** – назви об'єктів, які не просто є географічними орієнтирами, а пов'язані з відомими історичними подіями соціально- чи національно-визвольного характеру (*Запорозька Січ, Великий Луг, Холодний Яр, Чорний Шлях* тощо); в) деякі **космоніми**, що символізують українську історію (наприклад, *Чумацький Шлях*); г) **ідеоніми** – назви пам'яток духовної культури, що стали знаковими у культур-

ному розвитку України (“*Кобзар*”, “*Заповіт*”, “*Чотири броди*” та ін.); г) інші розряди онімів, тобто окремі **прагматоніми** й **ергоніми** (*Верховна Рада України, Дніпрогес* тощо). Свого часу національно маркованими були й радянські оніми-символи: як позитивного спрямування (імена державних вождів, назви міст-героїв, об'єктів соціалістичних будов тощо), так і негативного (*Коліма, Мордовія, Сибір* тощо).

Міжнаціональні, міжкультурні оніми-символи надзвичайно різноманітні і за походженням, і за тематичним складом, і за контекстуальною семантикою. Це переважно оніми двох найбільших груп: антропоніми (разом із міфонімами) і топоніми.

Вітоніми за семантичною роллю в тексті розмежовуються на такі групи: 1) символи безвідносних до часу і простору філософських, морально-етичних, естетичних категорій і понять (*Ізіда* – символ вічного кохання, вірності, відданості, *Іуда* – символ зрадництва, *Кайн* – заздрості, підлості, *Хам* – бездуховності, ницості тощо); 2) символи теоретичних учень, ідейних настанов, світоглядних позицій суспільства чи окремих осіб (*Гліфагор, Бруно, Ленін, Маркс*); 3) символи епохи, способу життя (*Гомер, Роланд*).

Топонімічні символи за семантикою теж поділяються на певні групи: 1) символи – оцінки особи чи явища відповідно до загальнолюдських морально-етичних цінностей (*Гоморра, Содом, Чернеча гора*); 2) символи, що виражають психологічний стан людини або характеристику її особистості; символічний зміст їх здебільшого оказіональний (наприклад, *Ніагара, Арабат*); 3) символи статусу людини в суспільстві – матеріального, соціального тощо (*Везувій, Ельдорадо, Клондайк, Олімп*); 4) символи часу (*Карфаген, Рим, Троя*); 5) символи війни, її наслідків, ширше – символи смерті (*Бухенвальд, Освенцім, Хіросіма, Хатинь*); 6) символи багатозначні, семантично багатопланові, до яких належать здебільшого оніми біблійного походження (наприклад, онім-символ *Голгофа*, який протягом тривалого розвитку у світовому культурному контексті набув значень “місце страт, страждань”, “важкі випробування, подвижництво”, іноді – “християнське начало”).

Інші групи онімної лексики символізуються меншою мірою, але глибина їхньої образності також надзвичайно висока (наприклад, астронім *Сонце* як символ не лише світла, тепла, краси, а й духовності, прагнення людини до розвитку, самовдосконалення).

“Крім узуальних онімів-символів, в українському поетичному мовленні виділяється група **оказіональних** поетонімів із символічним значенням. Це переважно такі оніми, які утворені шляхом онімізації апелятивів, що вже мають символічний потенціал, а в онімізованій формі він стає більш очевидним” [14, с. 125]. Ці оказіональні відапелятивні оніми-символи (апелятивоніми-символи) вживаються для вираження: а) певних абстрактних понять – філософських, морально-етичних, естетичних категорій: (*Світло, Тьма*); б) характеристики людської особистості (*Князь, Лицар*); в) національної чи соціальної належності об'єкта зображення (*Біла хата, Червона калина*); г) життєвих реалій, небуденна сутність яких очевидна для ліричного героя (*Запрошуй, моя весно, Усіх безгрішних, тих, що тут ідесь, на Ярмарок своїх земних Чудес* (І.Жиленко).

Оказіональні поетоніми-символи мають виразні регіональні та індивідуально-авторські риси, що засвідчено, напр., у творчості письменників Буковини кінця XIX – поч. XX ст., де, зокрема, у цій ролі побутують топоніми (*Дністер, Черемош*) й антропоніми (*Дзвінка*) [див.: 15, с. 11–13].

Безперечно, у кожної людини теж є оказіональні оніми-символи, виникнення яких пов'язане з визначальними для її долі подіями. У такому випадку символізм пропріальної одиниці ще більше втрачає зв'язок із її семантикою, оскільки ґрунтується лише на екстралінгвальних чинниках.

Таким чином, аналіз символічних пропріальних одиниць дозволяє зробити висновок, що більшість власних найменувань, які функціонують у такій ролі, не має безпосереднього зв'язку зі своїм внутрішнім значенням, на основі чого можна було б визначити можливі асоціації певного оніма з іншими реаліями. Водночас навіть у прямому значенні такі оніми можуть входити (і входять) до складу відповідних концептів.

На подальше студіювання чекають й інші атрибути власних назв, пов'язані з їх функціонуванням як у художньому мовленні, так і в інших стилізованих різновидах української мови.

Література

1. Карпенко О. Ю. Когнітивна ономастика як напрямок пізнання власних назв : дис. ... доктора філол. наук : снтц. 10.02.15 “Загальне мовознавство” / Карпенко О. Ю. – Одеса, 2006. – 416 с.
2. Українська мова : енциклопедія / [редкол. : В. М. Русанівський (співголова), О. О. Тараненко (співголова), М. П. Зяблюк та ін.]. – К. : Вид-во “Українська енциклопедія” ім. М. П. Бажана, 2004. – 824 с.
3. Словник української мови. – К. : Наукова думка, 1970–1980. – Т. 1–11.
4. Ахманова О. С. Словарь лингвистических терминов / О. С. Ахманова. – М. : Советская энциклопедия, 1966. – 607 с.
5. Квятковский А. П. Поэтический словарь / А. П. Квятковский. – М. : Советская энциклопедия, 1966. – 376 с.
6. Кононенко В. І. Символи української мови / В. І. Кононенко. – Івано-Франківськ : Плай, 1996. – 269 с.
7. Кубрякова Е. С. Краткий словарь когнитивных терминов / Е. С. Кубрякова, В. З. Демьянков, Ю. Г. Панкрац та ін. – М. : Изд-во МГУ, 1997. – 245 с.
8. Яценко А. И. Лингвистический анализ микропонимов определённого региона : курс лекций для студентов филологических факультетов педагогических институтов / А. И. Яценко. – Вологда, 1977. – 60 с.
9. Калашник В. С. Особливості слововживання у поетичній мові : навчальний посібник / В. С. Калашник. – Харків : ХДУ, 1985. – 68 с.
10. Пасік Н. М. Власні назви в українській фразеології та пареміології : дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.01 “Українська мова” / Пасік Н. М. – Ніжин, 2000. – 202 с.
11. Дмитренко М. Українські символи / М. Дмитренко, Л. Іваннікова, Г. Лозко. – К. : Редакція часопису “Народознавство”, 1994. – 140 с.
12. Суперанская А. В. Общая теория имени собственного / А. В. Суперанская. – М. : Наука, 1973. – 366 с.
13. Іларіон, митрополит. Дохристиянські вірування українського народу : історико-релігійна монографія / Іларіон. – К. : Обереги, 1992. – 424 с.
14. Хлестун І. В. Власна назва в українській поезії II пол. XX ст. (семантико-функціональний аспект) : дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.01 “Українська мова” / Хлестун І. В. – К., 2006. – 236 с.
15. Івасюта М. І. Мовні символи у творчості письменників Буковини кінця XIX – початку XX ст. : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 – українська мова / Івасюта М. І. – Чернівці, 2009. – 19 с.
16. Сучасна українська літературна мова. Стилїстика / [за заг. ред. І. К. Білодіда]. – К. : Наукова думка, 1973. – 588 с.
17. Лосев А. Ф. Знак. Символ. Миф / А. Ф. Лосев. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1982. – 480 с.
18. Кононенко В. І. Концепти української мови : [монографія] / В. І. Кононенко. – К. ; Івано-Франківськ, 2004. – 248 с.